International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2017; 3(6): 10-12
© 2017 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 09-09-2017
Accepted: 10-10-2017

डॉ. शिव कुमार मिश्रः
संस्कृत विभागाध्यक्षः
कुँवर सिंह महाविद्यालय,
लहेरियासराय,
ल0ना0मि0विश्वविद्यालय, दरभंगा,
बिहार, भारत

धर्मशास्त्रो धर्मस्वरूप निरूपणम्

डॉ. शिव कुमार मिश्र

प्रस्तावना

निरतिशयानन्दप्राप्तिः भारतीयदर्शनानां धर्मशास्त्राणां परमं लक्ष्यमिति सुविदितं विद्वद्भिः। निरतिशयानन्दप्राप्तिरेव मोक्षमिति निगदन्ति विपश्चितः। अयं च मोक्षः धर्मद्वारेणैवावाप्यते। तत्रा धर्मः कः? इति जिज्ञासायां मनीषिणः बहुधा स्वस्वमतं पोषयन्ति। धर्मस्य स्वरूपे तथा च तत्रा वर्तमानानां भ्रान्तीनां निराकरणे ऐकमत्यं न लभ्यते। यतः कश्चित् अपरस्य मतं भ्रान्तमिति प्रतिपाद्य तन्मतं निराकृत्य तन्निराकरणरूपेण स्वमतं स्थापयति। अत्रोवमपि वक्तुं शक्यते यदयं चिन्तकः मतान्तरे दोषं दर्शयित्वा तन्मतं निराकरोति। वस्तुतस्तु प्राचीनाचार्याः परमतखण्डनपुरस्सरम् स्वमतपोषकाः आसन्। एते नैरपेक्ष्येण कस्यापि विषयस्य निर्वचनं कुत्रापि न कृतवन्तः संक्षिप्तेऽस्मिन् शोधलेखे विषयेऽस्मिन् निरपेक्षनिर्वचने जनोऽयं प्रवर्तते।

कोशशास्त्रोषु[1] धर्मशब्दस्यास्य बहुष्वर्थेषु प्रयोगः समुपलभ्यते। यथा– शुभदृष्टं, पुण्यं, श्रेयः, सुकृतं, वृषः, स्वभावः, न्यायः, आचारः, उपमा, क्रतुः, अहिंसा, उपनिषत् दानं, धनुः, यमः, सोमपः, सत्सत्र, अर्हन्, देवतादिविशेषेष्वर्थेषु प्रयुज्यते। यथाह–

> कृत्वा प्रवर्ग्यं धर्माख्यं यथावद्द्विजसत्तमाः।
> चक्रुस्ते विधिवद्राजस्तथैवाभिषवं द्विजाः।।[2]

भागवतेऽपिः–

> द्रुह्योस्तु तनयो बभ्रुः सेतुस्तस्यात्मजस्ततः।
> आरब्धस्तस्य गान्धारस्तस्य धर्मस्ततो धृतः।।[3]

यद्यपि आबहुकालात् बहुष्वर्थेषु पदस्यास्य प्रयोगः दृश्यते तथापि अद्यतनसमाजे अस्य परिसीमा निर्धारिता जाता। इदानीं प्रायशः जनाः धर्मशब्दस्य प्रयोगे केवलं सम्प्रदायत्वेनैव कुर्वन्ति, यत्तु पाश्चात्यप्रभावः इति प्रतीयते 'पाश्चात्ये यत् त्मसपहपवद इति पदस्य प्रयोगः धर्मशब्दस्य कृते प्रयुज्यते, तत्केवलं संस्था (प्देजपजनजपवद) परमस्ति। यद्यपि धर्मशब्दः सम्प्रदायेऽपि अन्वयितुं शक्यते तथापि अस्यान्वयः त्मसपहपवद शब्देन भवितुं नार्हति यथा पाश्चात्याः प्रलपन्ते।

अयं धर्मः धृा धारणेधातोः''अर्तिस्तुसुहसृधृभिक्षुभयावापदियक्षिनीभकया मे्............. मन्''[5] इत्यौणादिकसूत्रोण मन्प्रत्यये कृते सति निष्पद्यते। अतः धरतीति धर्मः सिद्धयति। वस्तुतस्तु धर्मशब्दस्य द्विधा व्युत्पत्तिः स्वीक्रियते। प्रथमतः धरतीति धर्मः, द्वितीयतः ध्रियते लोकोऽनेन इति धर्मः। अत्रा द्वितीया करणार्थकव्याख्या न संगच्छत इति केचन वदन्ति। वस्तुतस्तु धारणात् धर्ममित्याहुः इत्यभियुक्तवचनात् यः प्रजा धारयति इति सः धर्मपदेन वक्तुं शक्यते। स्व–स्व कर्त्तव्यमपि प्रजाः धारयन्तीत्युक्त्वा तद्धर्मपदेनोच्यते कैश्चित् शुद्धशेमु– षीयुग्भिः विद्वदिभः। वसुधैव कुटुम्बकम् ''इत्युक्तिदिशा सर्वेषामैक्यमतेन धर्ममाध्यमेनैव भवतीति भारतीयदर्शनानि धर्मग्रन्थाश्च तत्रा तत्रा शास्त्रीयं लौकिकं वा शास्त्राणि प्रयतमानाः दरीदृश्यन्ते।

विषयेऽस्मिन् विभिन्नेषु शास्त्रासम्प्रदायेषु दार्शनिकाः बहुधा विवदन्ते। प्रायशः धर्मस्यास्य निर्वचनं पूर्वमीमांसादर्शनसम्प्रदाये प्रामुख्येनोपलभ्यते अत्रा भट्टपादाः स्पष्टं वदन्ति।

''धर्माख्यं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजनम्।।''[6]

अस्यैव धर्मशब्दस्य माहात्म्यं महर्षिः जैमीनिरपि दर्शयति मीमांसासूत्रस्य प्रतिज्ञावाक्यं ''अथातो धर्मजिज्ञासा''[7] इत्युक्त्वा। शास्त्रादीपिकाकारेणापि धर्मजिज्ञासायाः अस्यैव दर्शनसम्प्रदायस्य मुख्यं प्रयोजनं प्रतिपादितम्। उक्तं च

यदा हि धर्मजिज्ञासा कर्त्तव्येत्युक्त्वा शास्त्रमारभ्यमाणं दृश्यते तदा
नूनमिदं शास्त्रं धर्मज्ञानप्रयोजनमित्यवगम्यते।''[8]

Correspondence
डॉ. शिव कुमार मिश्रः
संस्कृत विभागाध्यक्षः
कुँवर सिंह महाविद्यालय,
लहेरियासराय,
ल0ना0मि0विश्वविद्यालय, दरभंगा,
बिहार, भारत

अयं धर्मः कः? इति प्रश्ने लौगाक्षिभास्करेणोक्त[9] 'यागादिरेव धर्मः'' । अस्य स्वरूपं स्पष्टीकर्त्तुं मीमांसासूत्रकारो वक्ति–

''चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः।[10]

अत्र चोदना क्रियायाः प्रवर्त्तकत्वेऽन्वेति।[11] चोदनाशब्दो चुद्[12]संचोदने धातोः युच् प्रत्यये कृते निष्पद्यते। अतः चोद्यते प्रेर्यते पुरूषः अनया इति व्युत्पत्त्या चोदनाशब्दो विधिपरः। अत्र ''चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः'' इति वार्त्तिकोक्तेः अथवा चोदनाशब्दो विध्यर्थवादमन्त्रा–नामधेयसाधारणो वेदमात्रपरः।[13]अतः आचार्यचोदितः करोम्यहमिति सिद्धयति। अस्मात् चोदनायाः विधिरूपत्वं प्रतिपादितं भवति। परन्तु चोदनायाः वेदमात्रपरत्वात्, वेदस्य च सर्वस्य धर्मतात्पर्यत्त्वेन धर्मप्रतिपादकत्वात् नैकदेशत्वम्। उच्यते चात्र[14] चिन्नस्वामिना– ''सा लक्ष्यते ज्ञाप्यते अनेनेति लक्षणं प्रमाणं यस्य स चोदनालक्षणः अर्थः अनर्थसम्बन्धरहितः। एवं चवेदबोधितत्वे सति साक्षात् फलद्वारा वा यदनर्थाननुबन्धिइष्टसाधनंचतद्धर्मपदवाच्यमिति निर्गलितार्थः।''

अत्र चोदनया अर्थानर्थयोः व्यपदेशः कर्त्तुं शक्यते। परन्त्वत्र मीमांसान्यायप्रकाशकारः अर्थसंग्रहकारादयश्च चोदनायाः केवलं वेदप्रतिपाद्येऽर्थे एव प्रयोगं कुर्वन्ति न तु अनर्थे श्येनयागादौ। अत्र शवरस्वामी द्वयोरर्थयोः स्वीकरणं करोति। तन्मते–

''उभयमिह चोदनया लक्ष्यते। अर्थोऽनर्थश्चेति। कोऽर्थः ? यो निःश्रेयसाय, ज्योतिष्टोमादिः। कोऽनर्थ? यः प्रत्यवायाय। श्येनो वज्रः, इक्षुरित्येवमादिः। तत्रानर्थोधर्मे उक्तो माभूत, इति अर्थग्रहणम्। कथं पुनरसावनर्थः? हिंसा हि सा। हिंसा च प्रतिषिद्धेति। कथं पुनरनर्थः कर्त्तव्यतयोपदिश्यते? उच्यते नैव श्येनादयः कर्त्तव्या विज्ञायन्ते। यो हि हिंस्तुमिच्छेत् तस्यायमभ्युपायः इति हि तेषामुपदेशः। श्येनेनाभिचरन् यजेत इति हि समामनन्ति। न अभिचरितव्यमिति।''[15]

अस्मात् प्रतीयते यत् श्येनयागादयः अनर्थत्वं प्रतिपादयन्तः अप्यर्थत्वं द्योतयन्ति। अतः मीमांसानुसारं धर्मः वेदप्रतिपाद्यः प्रयोजनवदर्थो इति तल्लक्षणमिति लक्षयितुं शक्यते। विधिः, मन्त्रां, नामधेयः, निषेधः, अर्थवादश्चैते चोदनायां गण्यन्ते। यतः जन एभिरेव क्रियायां प्रवर्त्तन्ते। अतः यत् वेदप्रतिपाद्यप्रयोजनवद्दिष्टसाधकं कर्म स एव धर्मशब्देन व्यपदेष्टुं शक्यते।

बौद्धदार्शनिकाः दुःखध्वंसद्वारा निर्वाणप्राप्तिः शक्यत इति वदन्ति। एतन्मते जगत्यस्मिन् मनुजाः क्लेशकारणादेव भ्रमिताः प्राप्यन्ते। अतः तन्निमितं धर्मस्य चर्चाऽत्र क्रियते। अतः अभिधम्मकोशस्यारम्भे प्राप्यते, ''सानुचरा अमला प्रज्ञाऽभिधम्म'' इति।[16]उक्तं च तत्र–

''यतो विना धर्मप्रविचयेन नास्ति क्लेशोपशमाभ्युपायः, क्लेशाश्च लोकं भ्रामयन्ति संसारमहार्णवेऽस्मिन् अतस्तद्धेतोस्तस्य धर्मप्रविचयस्यार्थे शास्त्रो बुद्धेनाभिधर्म उक्तः, न हि विनाऽभिधर्मोपदेशेन शिष्यः शक्तो धर्मान् प्रविचेतुमिति।''[17]

अत्र प्रज्ञायाः धर्मप्रविचयत्वं सिद्धयति धर्माणां प्रविचयः धर्मप्रविचयः। अतः धर्मः पुष्पवद् व्यवकीर्णः प्राप्यते, तं प्रविचीयन्ते, उच्चीयन्ते, स्तवके च स्थाप्यन्तेऽनास्रवोऽयं वा। धर्मप्रविचयकाले धर्मविशेषस्य चित्तसम्प्रयुक्तरूपेण चित्तचैतसिकरूपेण वा यस्तुप्रज्ञेत्यभिधीयते, प्राधान्येन तिष्ठति। संस्कृता–संस्कृताभ्यां द्विविधो विभज्यते धर्मः। तत्रा यत्रा प्रत्ययाः समेत्य सम्भूय च भवन्ति सः संस्कृतधर्मः । एतद्रहितंचासंस्कृतधर्मः कथ्यते।

धर्मशब्दः न्याय–वैशेषिकयोः अर्थद्वये प्रसिद्धः वृत्तिमान् इत्येकोऽर्थः। शुभकर्मप्रभवो जीवात्मनि जीवात्मनि अतीन्द्रियो विशेषगुणो इत्यपरोऽर्थः आद्यानुसारेण यो यत्रा वृत्तिमान् स तस्य धर्म इत्युच्यते। एवं घटत्वादयः घटादेः घटादयश्च कपालदेः धर्मः। यो न कुत्रापि वर्त्तते, किन्तु प्रमाणसाक्षिकः सः धर्मशब्देनाभिधातुं शक्यः। कणादेन यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः इत्येवं धर्मो लक्षितः।[18] अन्नमाभट्टेनाऽपि विहितकर्मजन्यो धर्म इत्येवं धर्मलक्षणं निर्दिष्टिम्।[19] विश्वनाथस्तु स्वर्गादिसफलसुखानां स्वर्गसाधनीभूतशरीरादीनां च साधनं धर्म इति प्रतिपादयति।[20] अत्रा धर्मः आत्मनः अन्यविशेषगुणवत् शरीरावच्छिन्ने आत्मनि आत्ममनः संयोगाज्जायते। शास्त्राविहितानि सत्कर्मणि तत्रा निमित्तानि। अयं पुरूषगुणत्वेन स्वीकृतः।[21]कर्तुः सुखं सुखसाधनं मोक्षो नवानामात्मविशेषगुणानामत्यन्तोच्छेदस्तेषां यः हेतु सः धर्मपदेन व्यपदेष्टुं शक्तये।

अयं सामान्यविशेषाभ्यां द्विविधः निर्दिश्यते।[22] यः धर्मः सर्वैः मनुष्यैः शास्त्राविहितकर्मद्वारा उत्पादयितुं शक्यः सः सामान्यधर्मः अत्रा निर्दिष्टेषु सामान्यधर्मत्वेनाभिधीयते। परन्तु यानि कर्माणि शास्त्रोषु तत्तद्वर्णानि विहितानि तैः कर्मभिः उत्पाद्यमानो धर्मः विशेषधर्मः । यथा यजनं याजनमध्यापनं प्रतिग्रहश्चेति कर्माणि शास्त्रेषु ब्राह्मणकर्मतया युद्धशासनप्रजापालनप्रभृतीनि कर्माणि क्षत्रियकर्मतया क्रयविक्रयकृषिपशुपालनादिकर्माणि शास्त्रेषु वैश्यकर्मतया त्रैवर्णिकानां कर्मसु यथाधिकारं सहयोगदानरूपसेवाकर्मप्रभृतीनि कर्माणि शूद्रकर्मतया उक्तानि। अतस्तैः वर्णैः तत्तत्कर्मणामाचरणेन उत्पद्यमानो धर्मः तत्तद्वर्णानां विशेषधर्मो भवति।[23] गीतायामपि प्राप्यते–

'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः।[24]

आश्रमभेदेनापि धर्मो भिद्यते।[25] मानवजीवनस्य सुव्यवस्थायै महर्षिभिः शास्त्रोषु चत्वार आश्रमाः वर्णिताः। ब्रह्मचर्याश्रमः, गृहस्थाश्रमः, सन्यासाश्रमश्चेति तत्तदाश्रमाणां भिन्न–भिन्न–कर्माणि अपि शास्त्रोषु निर्दिष्टानि। तैः कर्मभिः उत्पद्यमानो धर्मः आश्रमधर्मइत्युच्यते। अत्रा एवमपि वक्तुं शक्यते यत् शिक्षकस्य, छात्रास्य, मातुः, पितुः, पुत्रास्य च धर्मः आश्रमधर्मत्वेनाऽपि वक्तुं शक्यते।

धर्म, प्रकारान्तरेण प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्चेतिद्विविधः विभज्यते।[26]प्रवृत्तिलक्षणोधर्मः सः उच्यते यो वेदादिशास्त्रोषु तत्तत्फलार्थं कर्त्तव्यतयोपदिष्टकर्मभ्यो जायते। निवृत्तिलक्षणो धर्मः सः यो मोक्षसाधनतया शास्त्रोषु निर्दिष्टः। यथा निष्कामं कर्म भगवत्समर्पणं बुद्धया क्रियमाणं कर्म एभिः कर्मभिः उत्पद्यमानो यदुच्यते, तस्य संसारनिवृत्तिं प्रति प्रयोजकत्वात्।

अध्यवसायात्मिकायाः बुद्धेः सात्त्विकं रूपं धर्म इति सांख्याचार्याः आमनन्त। तत्रोच्यते अभ्युदयनिः– श्रेयसहेतुः धर्मः। अत्रा यागदानानामनुष्ठानोत्पन्नो धर्मोऽभ्युदयहेतुः, अष्टात्रोगानुष्ठानजनितश्च निःश्रेयसहेतुः।

अत्राऽयं प्रश्नः समुदेति यत् किं धर्मस्य ज्ञाने उत वा प्रयोगे मोक्षप्राप्तिः किं तत्रा धर्मस्य साधनत्वमथवा साध्यत्वम्। धर्मस्याचरणेन मोक्षोपलब्धिः उत वाऽन्यस्य साधनान्तरस्याचरणेन धर्मोदये सति मोक्षस्य प्राप्तिः यतः काचित् परम्पराऽपि वदति धर्माचरणेन पुण्यं, कैवल्यप्राप्तिः। अस्माकं मते अयं धर्मः कदापि मोक्षस्य साक्षात्साधकं भवितुं नार्हति। यतः भारतीयानां मते धर्माचरणेनादृष्टः, तस्माच्च निःश्रेयसाधिगमउच्यते।

अत्रा पुनः धर्मस्य ज्ञाने मोक्षः इति न संगच्छते। यतः कश्चित् मनुष्यः कार्यमकार्यं वा सम्यग्ज्ञात्वापि अकार्यमाचरति। अनेन किं तस्य निःश्रेयसाधिगमो भविष्यति? कदापि न। परंतु तयोः विहितनिषिद्धकार्ययोः ज्ञानपूर्वकं यथा कार्येणानेन धर्मः कार्यमिदं वेदविहितं वर्त्तते, तस्यैवाचरणेन मोक्षप्राप्तिः जायते। तर्हि किं प्रथमं धर्मस्य ज्ञानं तदनन्तरं च तस्य प्रयोगे मोक्षः इत्यपि न संगच्छते। यतः संसारेऽस्मिन् तथा सन्ति ये खलु न जानन्ति किं कार्यं किमकार्यम्। परन्त्वज्ञानकारणात् विहितकर्माचरणं तैः सम्पाद्यते। तेनैवादृष्टस्योत्पत्तिः, तस्माच्चापवर्गप्राप्तिः। अतः अस्माकं मते धर्मस्य ज्ञानं भवेत् नाथवा तथापि विहितकर्माचरणेन निरतिशयानन्दप्राप्तिः भविष्यति।`

संदर्भ

1. हलायुधकोशः, पृ0–370
2. महाभारतम्, 14–88–21
3. भागवतम्, 9–13–14
4. सिद्धान्तकौमुदी, धातुपाठ–100
5. उणादिसूत्राम्, 137

6. श्लोकवार्त्तिकम्,11
7. मीमांसासूत्राम्, 1—1—1
8. शास्त्रादीपिका, 1—1—11
9. अर्थसंग्रह, पृ0—
10. मीमांसासूत्राम्, 1—1—2
11. चोदनेति क्रियायाः प्रवर्त्तकवचनमाहुः शा0भा0—1—1—2
12. सिद्धान्तकौमुदी, धातुपाठ—1593
13. तन्त्रासिद्धान्तरत्नावली, प्रथमपरिच्छेदः
14. तत्रौवम्
15. शा0 भा0, 1—1—2
16. अ0ध0को0, 1—3
17. अ0ध0को0, 1—3
18. वै0सू0, 1—1—2
19. तर्क0, पृ0—162
20. न्या0सि0मु0,पृ0—4
21. ''धर्म0 पुरूषगुणः, प्र0पा0भा0,पृ0—619
22. तत्रौवम्
23. प्र0पा0भा0,पृ0—622
24. श्रीमद्भगवद्गीता, 4—13
25. प्र0पा0भा0,पृ0—623
26. न्या0क0, पृ0—628